

LÁSZLÓ SZABOLCS

AZ ELVARÁZSOLT ERDÉLY-IMÁZS

William Blacker: *Időtlen utakon*

■ Képzeld el, amint egy napfényes délután két magas, szerényen öltözött brit úriember belép egy erdélyi parasztház udvarára, ahol éppen lakodalmat ülnek. Az idősebbiknek ősei angol királyok, a fiatalabbiknak pedig ír fejedelmek, de a menyegzőn senki nem ismeri fel őket, hanem kedélyesen helyet szorítanak nekik az asztalnál, s pálinkás poharat nyomnak a kezükbe. Nemsokára ők is bemelegednek, lakmároznak, koccintanak, együtt énekelnek a vendégekkel, és egy-két menyecske jól megtáncoltatja az álrühás trónörökösöt. A két úriember összemoszolyog, mert befogadták őket, mert otthon érzik magukat, mert pénzzel ilyet nem lehet vásárolni a modern Nyugaton. Imádják Erdélyt, lelkesednek a tájért, a történelemért, az épületekért és az itteni emberekért, a menyecskékért. Imádják a helyieknek „a természettel harmonikusan összefonódó, egyszerű életét”. Aztán udvariasan elköszönnek a háziaktól, s az egyik visszarepül a Buckingham-palotába főhercegi kötelességeihez, a másik pedig toscanai villájába.

Ennek az új divatú Erdély-imádatnak, vagyis az őszinte, empatikus, áldozatkész érdeklődés és a nyugati, hóbortos, arisztokratikus voyerizmus ambivalens keverékének a paradigmaticus példája William Blacker magyarul megjelent könyve, az *Időtlen utakon*. Ez a furcsa és ugyanakkor gyanús kíváncsiság hozta a szerzőt Romániába 1990-ben, mint oly sok más utazót akkoriban. Ez a lelkesedés fűtötte, amikor a fenti anekdota szerint elvitte Károly walesi herceget (akit már „Prince of Transylvania” címmel emlegetnek a brit sajtóban) egy lakodalomba, majd a figyelmébe ajánlotta a megmentésre váró, omladozó szász házakat. És végül ez az őszinte, kitaró imádat ihlette a romániai élményeiről beszámoló könyvet. Ám sajnos a téma iránti elragadtatás nem garantálja, sőt néha rontja a tisztánlátás esélyeit és az írás minőségét.

William Blacker módos angol-ír családba született 1962-ben, iskoláit az Eton College elitképzőben járta ki, közben pedig az extrém sportoktól a bútorkészítésig sok mindent kipróbált, mígnem 1990-ben beült a kocsijába, és az újonnan bejárhatóvá vált Romániában felfedezte a hegyek között az „elvarázsolt” Máramaros vidékét. A fiatal utazó rögtön beleszeretett az ott felfedezett tájba és a paraszti életbe, ezért 1996-ben visszatér, beköltözik egy idős házaspár (Mihai és Maria) kunyhójába – mintegy fiuknak szegődik –, és két éven keresztül megosztja a falusi életet és kosztot velük. Kíváncsisága azonban továbbhajtja, és elvetődik egy egészen másfajta, Segesvár melletti faluba, ahol a naiv és romantikus hajlamú fiatalember beleszöppen a vénülő szász családok, a basáskodó román rendőrök és a mulatozó cigányok közötti perpatvarok kellős közepébe. A gyönyörű cigánylányok egykettőre elcsavarják a fejét, házat vesz a faluban, és összeköltözik az egyik hajadonnal, akivel végül gyereke is lesz. De nem élhet békességben, mert a helybéliek nem nézik jó szemmel tabusértő életmódját, s azzal vádolják a „prefektúrán”, hogy cigányzendülést szervez a románok ellen, Williamnek pedig kész kálváriát kell kijárni a megyei bíróságokon, amíg az ellene és cigány barátai ellen összehordott rágalmakat tisztázza. Pár év elteltével aztán innen is továbbindul, s amint a könyvborító értesít, jelenleg életét Yorkshire, a már említett Toscana és Erdély között megosztva éli.

Ami a szövegben felépített vagy pontosabban szólva újrահashznosított Erdély-képet illeti, már az is sokatmondó, hogy a könyv magyarul a National Geographic sorozatban jelent meg, az afrikai Serengetit és az ázsiai Selyemutat bemutató kiadványok között. Érdekes kérdéseket vet fel ez arról a könyvpiaci megfontolásról, mely révén Erdélyt távoli, „egzotikus” tájként prezentálják a magyar közönségnek. A szokványos reklám-

stratégiáktól eltérően, melyekben Kalotaszeg vidékét, a Székelyföldet vagy a „történelmi Nagy-Magyarországot” hangsúlyozzák, ebben a könyvben Erdély – mint eladandó termék – a világtól elszigetelt, varázslatos és időn kívüli tájként jelenik meg (szerencsére a Drakula-tényező nélkül). A könyv Nagy-Britanniában sikeresnek számít, a konzervatív *Telegraph* egyenesen „kis remekműnek” és a romániai élet „ragyogó krónikájának” nevezi, ami azt mutatja, hogy az egzotikus Erdély-imázs kelendő, és beilleszkedik az eredetileg Bram Stoker által megteremtett földrajzi fantáziába.

Műfaját tekintve a könyv beágyazódik az utazási irodalom hagyományába, ami angol nyelvterületen a regények népszerűségével vetekszik. Többszöri utalás révén egyértelművé válik, hogy Blacker számára a központi példakép az a Patrick Leigh Fermor, aki az 1930-as években, tizennyolc éves fővel gyalog járta be egész Európát, és később sikeres könyvekben írta meg kalandjait, amelyek közt kiemelt szerepet kapott Erdély is. Ugyancsak hatással voltak a fiatal utazóra Sir Sacheverell Sitwell és Gregor von Rezzori Romániáról szóló írásai, melyekből mottókat találunk könyvének fejezetei előtt. A paraszti élet idillikussága iránti vonzalmát pedig Thomas Hardy és Tolsztoj klasszikus regényeiből merítette kamaszkorában. Már ennyiből is látszik, hogy a szerző – enyhén szólva – anakronisztikus szemlélettel közelítette meg és fogadta be Erdélyt, s ez nyilvánvalóvá válik a könyvben kibontakozó világszemléletből.

Mert Blacker reflektálás és kritika nélkül reprodukálja mindazokat a közhelyeket és sztereotípiákat, amelyeket a 19. században a „nyugati” útleírók felhalmoztak a „Kelet” kiismerhetetlen, varázslatos és ugyanakkor „civilizálatlan” jellegéről. Köztudott, hogy az angol vagy francia birodalmi logikában a világ „periferikus” részéről termelt tudást szervesen meghatározta a gyarmatosító felfedezőutak, a misszionáriusok térítései, a korai antropológusok kutatásai és a diplomaták útleírásai közötti szoros összhang, mely minden „keleti” jelenséget radikálisan „másként”, más időből és világból valónak ábrázolt. A birodalmi világszemlélet és politikai legitimáció eme toposzainak – vagy Edward Said meghatározását követve – az „orientalizmusnak” az 1970-es években lassan elindult a dekonstrukciója. De a régi, univerzum-szervező dichotómiák implicit vagy explicit módon természetesen továbbra is kifejtik hatásukat a nagyhatalmak kül-

politikájától a kulturális termelés minden szintjéig.

Ebben a szemléletben Románia s vele Erdély meg Máramaros egyértelműen a „keleti” varázslatos oldalra kerül, s Angliával szemben a fejletlen, modernitás előtti, de valójában időn kívüli, vad, irracionális, tiszta, érintetlen idealizált állapotot jelképezi. Blackerben ötvöződik az arisztokrata utazó és a gyarmatosító antropológus/archeológus elvágyozása: Románia „olyan volt számomra, mintha egy házban egy száz éve lezárt szürnyre bukkantam volna. Vágytam arra, hogy bejussak oda, felfedezzem, mielőtt még az emberek rábukkannak, és átrendezik az egészet”. (37.) Felfedező és tanú akar lenni, aki egy „más világ régi életformáját”, vagyis a – Huizinga-idézetekkel alátámasztott! – középkorinak tekintett paraszti életet szeretné megtapasztalni, mielőtt véglegesen eltűnik, és az nem is merül fel benne, hogy ezáltal szeretett Mihai barátját a kortársi világból kikölkent csodabogárként jeleníti meg.

Ugyanakkor a bemutatott eszményi világ már az első oldalakon pusztulásra van ítélve, hiszen a lassan beszívárgó, idegen „nyugati modernitás gonoszúsága” felemészti a – Blacker szerint – évezredek óta változatlan szokásokat és erkölcsöket. Fájdalommal írja le, amint az új televíziós reklámok „megfertőzik” a gyanútlan falusiagyát (mint holmi „nemes vademberek” esetében), akik a fogyasztói társadalom „támadásaival” szemben védtelenek. És már-már neveltséges, amint hosszan elpanaszolja, hogy leaszfaltozzák a máramarosi utakat, vagy hogy farmernadrágban kezdenek járni a falusi lányok, ezzel megsértve a szerző fantáziájában kialakult egyszerű, orientalista képzetet az elszigetelt, varázslatos erdélyi világról. Az utolsó fejezetnél az olvasó a meghatódás és az elvi tiltakozás között ingadozik, amint az öreg barátoknak, Mihainak a temetésével egy egész világot, magát Máramarost temeti a szerző.

Egy másik gyakran visszatérő, problematikus (és néhol egyenesen sértő) toposz a százok és a cigányok között felépített, majd ismételtlen megerősített radikális természetrajzi különbség. Az erdélyi százok (akikről a tudatlan utazó előbb azt képzei, hogy német állampolgárok, akik a felgyorsult ritmusú nyugati világ elől költöztek Romániába), „természetesen” mind szőkék, kékszeműek, és a „Gebet und Arbeit”, az „Ordnung” meg a lutheránus erkölcs makulátlan megtestesítői. Ezzel szemben az elhagyott száz házakba beköltöző cigányok

tipikus orientalizáló keretben vannak bemutatva: „egzotikus jellegzetességei a tájnak”, akik „festői képet” nyújtanak, mert olyanok, mint a „trópusi madarak a tölgyerdőben”. (29.) Emellett, „nyilván” nem dolgoznak szinte soha (életfilozófiájuk a „dolce far niente”), nincsen pénzük (hiszen „a cigányok nem ismerik a burzsoá szűkmarkúságot”), de remekül zenélnek, és mindig mulatnak, ahogy azt a narrátor – Puskin és Liszt Ferenc nyomán – éleslátóan megfigyelte.

Blacker tehát mindvégig gyanútlanul használja a közhelyes toposzokat, és régi olvasási élményeinek orientalizáló lencsében keresztül tapasztalja meg a valóságot. De felmerül a kérdés, hogy a 21. században, a reprezentációk hatásáról nyilvánosan lezajlott számtalan kulturális és politikai vita után használhatja-e valaki úgymond semlegesen, ártatlanul ezeket a „büntetett előéletű” toposzokat és dichotómiákat. Ha tetszik, ha nem, azok a hasonlatok és metaforák, amikkel egy utazó leírja az általa látottakat, már komoly politikai töltetet hordoznak egy olyan globális viszonyrendszerben, ahol a kisebbségi, bevándorló és vallási közösségeket gyakran populista retorikai alakzatokkal marginalizálnak és diszkriminálnak. Ilyen értelemben tehát a cigányoknak a színes, trópusi madarakhoz való hasonlítása már nemcsak minőségileg kifogásolható, Puskin és Jókai korából reflektálatlanul átemelt esztétikai anakronizmus, hanem árulkodó bizonyítéka az emberjogi és méltósági kérdésekben való tudatlanságnak.

Hanem még mielőtt valaki azt gondolná, hogy netán rasszistának tartom szegény angol utazónkat (ami meggyőződésem szerint nagyon távol áll tényleges jellemétől és szándékaitól), igyekszem kimutatni a jelenség furcsa paradoxonját is. Noha igaz, hogy Blacker idejemúlt, néhol közhelyes szemlélettel írja le tapasztalatait, de a könyvből mindvégig kiérezhető, hogy őszintén lelkesedik a paraszti életmódot vagy a cigányok társaságáért. Ráadásul semmi nyomát nem találja a városi kényeskedésnek vagy panaszkodásnak, miközben a máramarosi legelőn kaszál naphosszat, vagy az ablaktalan házban lakik cigánylány kedvesével. Élek a gyanúval, hogy a legtöbb szalon-iberális aktivista, aki minden újabb diszkurzív divatot ismer és kínosan be is tart, nem venné a fáradságot, hogy hosszabb utazásra induljon mondjuk Északkelet-Magyarországra, vagy a nem turisztikus Erdélybe, hogy az itteni embereket meglátogassa, esetleg összeköltözzön velük, s mindennapjaikat élvezetesnek találja.

Ami mindenképpen Blacker javára írható, az, hogy könyvével és számtalan Romániáról szóló cikkével sikerült egy másfajta, sokkal emberközelibb és pozitívabb hangot megütnie a Kelet-Európáról való beszédben. Az egyoldalú kritikai beszámolókkal ellentétben, amelyekben Románia a megkínzott árva, az emberjogi sérelmek, az interetnikus konfliktusok és a korrupció bűnfészkeként szerepel, Blacker könyvének remekre sikerült részei élethűen mutatják be az általa megismert emberi közösségek dolgos és kedélyes mindennapjait.

A VÉGNAPOKON TÚL

Bodor Ádám: *Verhovina madarai. Változatok végnapokra*

*Ugyan. Egyszer mindenkiről kiderül valami.
Minek magunkat mindig csak takargatni.*

■ Nem elsőként fűzök (kritikai) megjegyzést a legújabb Bodor-regény nyitómondatához, ugyanis a *Verhovina madarai* is a „Két héttel azelőtt”¹ formulával indít. És ez nemcsak a jól bevált kezdőmondat iránti szerzői ragaszkodást jelzi, hanem az időformula, a temporalitás erősítését is a korábbi, főként a

térfunkciót kiemelő regényekhez viszonyítva. Nem célom részletes komparatív elemzésbe bonyolódni, nem fogom összevetni a *Verhovinát* a korábbi regényekkel, de ahol elkerülhetetlen (és több helyen is annak bizonyul), utalok a *Sinistra körzetre* és *Az érsékek látogatására*.

„Két héttel azelőtt, hogy nevelőapám, Anatol Korkodus brigadérost letartóztatták, megajándékozott egy vadonatúj Stihl motoros láncfűrészsel.” (5.) A regényfelütés – akár egy jó tudományos munkában – összefoglal és eligazít, még kulcsszavakat is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mire számíthatunk a továbbiakban. A letartóztatásra vonatkozó „két héttel azelőtt” időmeghatározás a majdan, de elkerülhetetlenül biztosan bekövetkező fenyegető cselekmény indexeként funkcionál, a narrátor – akinek a 21. oldalon válik ismertté a neve: Adam – Anatol Korkodushoz fűződő viszonyát pedig, miként az előző regényekben is, a nevelt fiúi státus határozza meg. A vadonatúj Stihl motoros láncfűrész – akár egy Sztanyiszlavszkij-darabban – biztosan betölti majd a funkcióját, efelől semmi kétsége nem lehet az olvasónak. A többit, vagyis az értelmezést illetően annál inkább lehetnek kétségei. Főleg a végre vonatkoztatva, de ne menjünk elébe az interpretációnak, próbálva tartani – a lehetőségek szerint – némi linearitást.

Idő-terek

■ Ugyanis a mozaikdarabokból összefűzött szövegek temporalitása válik meghatározóvá a *végnapok* koordinátarendszerében, amelynek *változatai* miatt viszonylagossá válik az időszerkezet (is). A verhovinai (vasúti) menetrend eltörlésével együtt jár az időrend folyamatos megkérdőjelezése, az emlékezetből való eltörlésre utaló jelekkel együtt.

A korábbi Bodor-terekhez viszonyítva Verhovina tere első látásra/olvasásra több állandóságot mutat: nem mossa át egyik napról a másikra folyó, nincs konkrét vagy közeli határ (bár a szöveginformációk szerint „a hegyeken túl” Transszilvánia van, de arra nincs utalás, hogy hány hegyen túl). Jablonska Poljana egy zártságában is nyitott tér, átjárható és elhagyható, senki nem őrzi a széleket: akár el is lehet repülni. A címben is kiemelt madarak – értve a konkrét jelzésekéből² – ezt meg is teszik, a Monor Gledin-i javítóból idekerült jómadarak³ közül is elhúz a java. Noha a Verhovina-térnek is attribútumai a sinistrai, Bogdanski Dolina-i barakkok, karantén, elkülönítő, ugyanakkor a kerítés át- és kirágható (nem csak a borzok által). Verhovina s azon belül Jablonska Poljana tere „imbolygó kódok, kényszerű melegforrások, elhagyott tárnák és meddőhányók közelében, a végtelen szabadság ígézetében” (6.) képződik meg, a „végtelen szabadság ígérete” az egyik leg-

markánsabb megkülönböztető vonás a korábbi írásokhoz képest – ennek kifejtésére visszatérek a későbbiekben.

A temporalizáció bizonytalanságát a *valamikor, jó pár éve, egykor, mostanság, akkoriban* stb. állandó időjelző markerek is állandósítják, ezek feloldását nem segíti a konkrét utalás a huszonegyedik századra, valamint a mű végén, az előrevetített fűrészszes széttrancsírozás eredményeként létrejött több kis fejfa jelzésén is a regény megjelenésének éve, 2011 áll; ambivalens kor-jelzők határozzák meg a regény téridejét: kvad, filctoll, postagalamb, bocskor, sínautó. A pontos időt a reggel hat órai fűrésztelepi szirénabúgás jelzi, ezen túl (és ennek megszűntével) minden a teljes bizonytalanságba süllyed, és a megérzések, sejtések lesznek a legpontosabb és *beszédese* időmérő „eszközök”. A Czervenskyek, akikre ezer éve rábízták e területet, megérik a változás szelét, és egy éjszaka alatt eltűnnek: „Egyedül ők, a Czervenskyek érezték meg, hogy itt, a Medwaya és a Paltin lejtői alatt valami véget ért. Hogy itt hamarosan és végérvényesen minden megváltozik” (66.), vagy Gregor Man, aki eladta vigéceknek a ruhatisztítóeszközöket, s „megérezve az idők szavát”⁴ (20.), vett egy dagasztómasinát és egy pogácsasütő kementét. Verhovina, ez a „széljárta, felhők áztatta hely” (114.) a váltás és változás határán van, a nem ismert, de érzett, sejtett átmenet, fordulat határán. „Állítólag” az egész völgyet egy Haraklán Bazil nevű gazdag idegen vette meg, aki a „hegyeken túli messzi, gazdag síkságról [...] bizonyos Coltwadkert, Holtwadkert vagy valami más hasonló nevű mesebeli helyről” származik (7.), s egyesek azt is tudni vélik, hogy a síneket is fölszedik, a vasúti hidakkal együtt eladják. Klara Burszen kisasszonynak is hasonló információi vannak: „nem kizárt, valakik megalkudtak a fejünk fölött. Itt lakunk ugyan, de a föld alattunk már rég nem a mienk” (81.), s erre utalhat Svantz állatorvos, miskárolás közben könyökig véresen: „Fura időket élünk. Valami megmozdult itt körülöttünk. Nem szeretném, ha később mégis kiderülne rólad valami.” (160.) A deterritorializáció⁵ helyett (vagy mellett) érdemesnek tartom bevezetni a szubterritorializáció fogalmát: itt már nem a territorializálás, deterritorializálás, reterritorializálás – rögzülés, elmozdulás, újrarögzülés folyamata játszódik le, hanem szubverzív módon kerül ki a föld, a terenum az azt benépesítő egyedek alól.⁶ Jóllehet kicsit erőltetett Verhovinán „benépesítésről” beszélni, ugyanis ennek is a for-

díttotta: a kinépesítés, megszüntetés, eltávolítás folyamata zajlik a szövegtérben. Jablonska Poljana (tér)ideje tehát lejárt, mint ahogy Anatol Korkodusé is: „lejárt az ideje, hamarosan idegenek jönnek érte és magukkal viszik”. (29.) Az időre vonatkozott bizonytalanság,⁷ a történet kronológiájának szándékos felbomlasztása összefügg az időérzékelők habitusával is, akiknek egy *valaki* vagy *valaki más* eljövetele iránti vágy határozza meg a temporalitáshoz (és dependenciához⁸) fűződő viszonyukat: „Várjuk, hátha jön valaki. [...] Vagy valaki más. Hátha jön valaki, és megmondja, mi végre vagyunk itt. Vagy nem jön ide többet senki. [...] Igazából csak az idő múlását várjuk.” (215.)

Ha a korábbi regények által felkínált lokalizációs technikát próbáljuk generálni Verhovinára is, akkor ez a közeg, amely hangulatában, jellegében hasonló ugyan a korábbi terekhez, s minden idegensége ellenére is ismerős – túl azon, hogy egy létező ukrainai település neve, és kapcsolatban áll Lemberggel és Czernowitzal –, a fikción belül is a *túlíságot* reprezentálja. Nemcsak Transszilvániához képest, hanem olyan idő- és térvizonyokat jelöl, amelyek már túl vannak minden mérhetőn, meghatározhatón. A regény utolsó fejezetei pedig folyamatos jelen időben íródnak, az épp megélt/elmondott idő pedig összenyomja a teret. Az én-elbeszélő jelen idejű narrációját erősíti Lorenz Fabritius időhúzó technikája is: „holnap? Vagy holnapután? Az is ma van” (236.), valamint a jóslatbeteljesítő⁹ végnapokra való várakozás: „Későre jár, de a napnak nemigen akar vége lenni.” (236.)

Víz-terek

■ A víz szövegbeli szerepének kiemelt fontosságát¹⁰ nemcsak a Korkodus-korszak genezisébeli szerepe okozza – többek között az elhagyott Man Gold-udvar kitakarításával és a *Vízfelügyeleti brigád* cégtábla kitűzésével –, hanem a környék természetes és mesterséges adottságai, amelyek a víz függvényében képződnek meg. Januszky, az egyik frissen a telepre került javító az elején nem bírta felfogni, hogy a víz miatt vannak Jablonska Poljánán: „víz, ami az élet eleme, esik az égből, és fakad a föld mélyéről”. (114.) A kilenc hőforrás tartja el a települést (a kotlós szagú poshadt vizért rendszeresen jönnek a lajtások, akik – kőkorszaki módon, cserekereskedelmi rendszerben – a telepiek alapellátásához szükséges árukkal vagy kuponokkal fizetnek, ugyanis pénz,

bankjegy mint fizetőeszköz nem létezik). Még ünnepnapja is van a víznek, amely október első szerdájára esik, arra a napra, amikor a kollektív emlékezet szerint feltört a héviz a földből. Aliwanka asszony is, civilben varrónő, aki frissen telesírt, könnytől lucskos zsebkendőből, főként cseppfolyós anyagokból jósol, „vízben látja a világot”. (30.) Cseppfolyósodik tehát a Bodor-próza, mindent a víz vagy annak különböző állagai határoznak meg, amely fenyegető is egyben: latens félelmet kelt a harsogó hóolvadék fojtott dübörgése, az eső hozza a bajt a villámsújtotta gyerekekre, a gát nem kellő karbantartása miatt befagyott a vízimalom, amely így élő archívumként őrzi a múltat,¹¹ jéggé fagyva érkezik meg, majd lassan olvadni kezd a magyar katonatiszt. Az epikai ismeretek is ekképp alakulnak: elfolynak, szétfolynak, mint a víz: nincs szilárd, megfogható ismeret, tudás, az episztemológiai funkció is cseppfolyóssá válik.

Hatalom-terek

■ A *Verhovina madarai* túllép a már-már „klasszikussá” váló Bodor-féle totalitarizmus-megjelenítésen, sokkal nyúlékonyabb, átláthatatlanabb a verhovinai „hatalom”, mint a korábbiak. Latens, csak sejtethető, érezhető, ugyanakkor fenyegető: „Anatol Korkodus egy ideje sejtette, hogy valaki szemet vetett a Jablonka forrásvidékére, és itt ér véget majd az ő pályafutása is, hamarosan vége lesz itt mindennek, ami ide kötötte, mégis úgy végezte a dolgát, mintha nem az enyészetnek, hanem az örökkévalóságnak dolgozna.” (40.) Verhovina téridejében az állandó félelem, a gyanakvás és a megérzés hatalma dominál. Félelem és zsigeri rettegés az újtól: „Még mielőtt idejön valaki és megmondja, hogyan kell élni, hoz valami rendeletet [...]” (105.), ugyanis: „[...] megszoktuk, sorsunkat senkiével el nem cserélnénk”. (238.)

A *Sinistrára* jellemző differenciálhatatlanságon – vagyis hogy nem osztható áldozatok és hóhérok kettősségére – a *Verhovinában* túlmutat az is, hogy nem világos a hatalom és alávetett, a megfigyelt és megfigyelő viszonya, pontosabban nem válik külön, valamilyen szinten mindenki alávetettje és kiszolgáltatottja valaki(k)nek, és a hatalmaskodók fölött is vannak a szöveg rendje által ismeretlen *valakik*.¹² A rendszer kegyetlensége, a nyílt vagy rejtett agresszió, a szivárgó megalázás, latens félelmkeltés a legtöbb szereplőre érvényes, ugyanakkor az egyes szereplők kegyetlensége, az elnyomásban való aktív részvétele, a kollaboráció

hozza létre és tartja fenn a rendszert. Nem tisztázott a különböző funkciókat viselő, a hatalmat képviselők ranglétrán elfoglalt szintje (időnként egy személyen belüli váltások is történnek, mint Damasszyn Nikolsky esetében, aki hol közegészségügyi, hol püspöki prokurátorként avatkozik be a szereplők sorsába), ami arra enged következtetni, hogy nem egy, hanem több, akár egymással versenyben¹³ álló, polifón hatalmi rendszerrel, berendezkedéssel van dolgunk, amelyeknek amorf, cseppfolyós a halmozállapota.

Anatol Korkodust, a saját magát vízügyi brigadérosnak kinevező helyi potentátot nem lehet vezetőként tisztelni, hiszen állandóan olyan helyzetekbe keveredik, amelyekből megalázott, megvert kutyaként távozik. Nem halála előtt két héttel, de hetekkel-hónapokkal (talán évekkel?) korábban a tudára adják „valakik”, hogy persona non grata lett, a telephez való kötöttsége immár nem külső, hanem belső attribútum: a szereplők be vannak zárva a verhovinai világukba, amely világ belőlük képződik meg. A szabadság „igézete” – amint utaltam rá korábban – ezért csak külső „adottság”, amellyel képtelenek élni: bár elmehetnének, elhagyhatnák a telepet, saját maguk, valamint a téridő foglyaiként zárulnak a telepbe és önmagukba. Itt a sinistrai és Bogdanski Dolina-i hatalomnak csak az emlékezete él, szívósan beleégetve magát a tudatba, még azok tudatába is, akik vélhetően semmit (vagy nem sokat) tudhatnak az előző korokról (pl. a sinistrai és Bogdanski Dolina-i érákról – amennyiben elfogadjuk azt az időrendi linearitást, hogy a *Sinistra körzet* története a totalitarizmus „elbeszélése”, *Az érsék látogatásáé* pedig a fordulat narratívája). Csak a korábbi hatalom nyoma és az abból generálódott „természetesség” uralja a szöveget, nem döbbenetek meg senkit a brutalitás különböző szintjei és fokozatai. A nyelv és a nyelvezet válik brutálisabbá, erősebbé, sűrűbbé, kegyetlenebbé a korábbi Bodor-nyelvhez képest, mely szintén a *túlíságot* hivatott jelezni.

„Szent szöveg”-terek

■ Anatol Korkodus a nem várt helyzetekre a magyarázatot és előremutató tanácsot Eronim Mox mesés szakácskönyvétől (vagy szakács-meséskönyvétől), a Czervenskyék egyetlen épen maradt hagyatékától várja, „Mert a szakácskönyv csak kisebbik részében tartalmazott ételek készítésére vonatkozó utasításokat, a mezei és kerti növények-

ből készült fogások receptje után rendszerint egy-egy talányos történet következett Verhovina amúgy is ködös múltjából. Ezekben pedig a szemfüles olvasó számára bölcs útmutatások rejlettek nem várt események megértéséhez. Anatol Korkodus, valahányszor élete során szorult helyzetbe került, bezárkózott a szakácskönyvvel a vízfelügyeleti brigád irodájába, ahonnan órák elteltével, ha nem éppen másnap reggel, megkönnyebülten bújt elő.” (98.) E fakéregbe kötött könyv a kérdőjeles hagyomány effektusát hivatott erősíteni, ugyanakkor ez a rámutató funkciójú „szent szöveg” sem megbízható, noha feltételezhetően Verhovina múltját, jelenét és jövőjét tartalmazza, egyetlen egyes hivatkozást sem olvashatunk belőle.¹⁴ Vélhetően a közös emlékezetre való rájátszás mutatja meg magát, a rituális koherenciáról a textuális koherenciára való átmenet¹⁵ fordítottjaként olvastatja magát. Anatol Korkodus egyrészt a kurrens szenvedéseire (amit kedvenc játékszere, Roswitha Norvégiába távozása vált ki) nem találván magyarázatot, jelzésként, figyelmeztetésként értelmezi, mely szerint „valaki arra próbálja rávenni, hogy hagyja a fenébe az egész vízügyet, a brigádöt, hagyja itt Jablonska Poljanát és egész Verhovinát örökre” (98.), másrészt eldöntve, hogy – „csak azért sem fog annak a valakinek a kedvében járni. Először is túl fogja élni a bánatos napokat. Aztán pedig kivárja a *történet végét*, és itt marad”¹⁶ (98.) – továbbírja Verhovina történetét a *jelentésekben*, amit vagy nem olvasnak el, vagy nem azok, akiknek szánja, ezek elégetésekor pedig új jegyzetekbe fog: kivárja a saját története végét, és – némi utaztatást, valamint erőszakos halálát követően – valóban ott marad: kristályosodva az egyik hévízforrásban, amely később, a *történet végén*, az őt fényképező terepfelmérő idegennel közös sírjává válik. Verhovina csak azoknak nyújt életteret, akiknek a története benne van e könyvben, vagy megfejtető általa. Vagy azoknak se.

Idegenség-terek

■ A *Verhovina madarai* lebontja a kulturális beágyazottság mítoszát (is). Ha a korábbi regények névhálója megengedte (néhánykor megkívánta) az etimologizálást, a *Verhovina madarai* névrengetegében kifejezetten az idegenség dominál,¹⁷ a nevek ezúttal túlmutatnak bármiféle náción,¹⁸ inkább – bár néhez ezt bizonyítani, de talán a Bodor-prózával kapcsolatos érzéseinket nem is kell – ízük és szaguk van.

Verhovinát idegenek hálózják be / szövik át, nincs olyan szöveginformáció, amely szerint valaki „őshonos” lenne. Nem beszélhetünk verhovinai emberekről anélkül, hogy ne lenne világs: itt mindenki valamilyen szinten „gyűttment”, idegen (vándor, kém, hatalmi ember), aki veszélyezteti a világrendet,¹⁹ simmeli értelemben is idegen: „aki ma jön s holnap is marad [...] jóllehet nem utazik tovább, de – az érkezés és a távozás felszabadító vágyát még nem győzte le.”²⁰ A Jablonska Poljana-iaknak, de az utazóknak is (többnyire) egyetlen identitásmarkerük van: a szaguk. „Büdösség van nálatok. Mi a fene ez a szag?” (8.), a Paltinsky rét termálvizeinek fojtó szaga teríti le – akár *Az érssek látogatásában* – az odaérkezőket, de ugyanúgy az idegenek is szagról azonosítódhatnak (bogárszagú Kotzofan pópa, avas szagú szerzetesek: Demján és Kozma). A gőzök és gázok beszívórognak a szereplők agyába is, ami által delejes álmok és jelenések határozzák meg a tudatukat és gondolatvilágukat.

Bodor Ádámnak határozott véleménye van a névadást illetően,²¹ s vélhetően tud a Bodor-recepció onomasztikai kutatásairól. A Verhovinát megképző szereplők nevei túlmutatnak a sinistrai és Bogdanski Dolina-i névtérképen, a név-hangzás idegenségéhez nagyban hozzájárul az irónia is. Az egyik legbeszédesebb név a korlátozott tudású narrátoré: Adam. A Bodor-regények valamilyen szinten a geneziszre (világ- és szövegteremtésre) való (ironikus) rájátszás eklatáns példái, a *Sinistra körzetben* a narrátor vezetőneve egyezett meg a szerzői névvel, de elhangzik a harminchatos évszám is, amely jó évjárat volt, mind vitték valamire; *Az érssek látogatásának* egyik fő utcája a Február huszonkettedike sor, amely – kiegészítve a *sinistrai* évszámmal – megegyezik a szerző születésnapjával, a *Verhovina* én-elbeszélője pedig a lecsupasztított, mellékjelektől – s ezzel együtt a magyar vonatkozásától – mentesített Adam. Ezúttal nem jelenik meg egyetlen magyar név se a szereplői névsorban, miközben a magyar mint kihalásban levő nemzetiség közegidegenségeként tematizálódik: már senki nem tud magyarul a telepen, az egykori evangélikus iskola magyar könyveit – Lorenz Fabritius²² kiugrott lelkes lajstromozását követően – sorra elégetik, egyedül a Boursin-tanya lakója, a talán egyedüli pozitív (ha lehet ezt a jelzőt alkalmazni a Bodor-prózára) szereplő, a hegyeken túlról fehér lovon érkező magyar katonatisztet²³ váró Klara Burszen kisaszony vágya – „Hogy zsongják körül az

idegen szavak” (28.) – által képződik meg az átformált, félreolvasott, kihálásra ítélt magyar nyelv. „Verhovinán mindig is kevesen laktak magyarok, itt Jablonska Poljánán pedig alig, belőlük is mára sárguló, porladó lapokkal csak néhány régi könyv maradt.” (28–29.)

A Bodor-prózában beszélők nyelvi megszólalására vonatkozó kétségeimet erősíti most már explicit módon e regény: Bodor korábbi regényeiben sem volt egyértelmű, hogy milyen nyelven folynak a párbeszéddek, most azonban világos: nem magyarul. Lehet recsegtetni, ropogtatni ezt a verhovinaiak számára idegen nyelvet, sőt Januszký-módra meg is lehet csúfolni, hiszen amúgy is pusztulásra van ítéelve, az egyedüli magyarul beszélőt, a hegyen túlról érkező magyar tisztet öngyilkosságra készítik. Lorenz Fabritius tolmácsolásában, közvetett és közvetített fordításában szerzünk tudomást a magyar tiszt érkezésének okáról és céljáról, a szöveg következetesen eltolja magától a magyar nyelvű beszédet.²⁴

Klara Burszen ugyan rendszeresen, már-már rituális környezetet teremtve hozza, minden pénteken felolvastat magának, de „Hiába az egész, nem ért belőle semmit, de ő leeresztett szemhéjjal hallgatja. Néha közösen próbáljuk kitalálni, miről szólhat a rész, amit fölolvastam. De nem jutunk semmire.” (28.) Ez a rész is az önreflexív prózarészek meglétét erősíti, amely szintén radikális elmozdulás a korábbi Bodor-szövegekhez képest, s amely az interpretáció feletti kétséges volta irányába mutat. Míként a névetimologizálásra, annak használati értékére vonatkozó szöveghehelyek is: a Maya Miklovitz,²⁵ Daniel Vangyeluk²⁶ vagy Tatjana-Paraszkiwa-Charlotte²⁷ sárga macska nevekre utaló szerzői reflexiók. És ide sorolhatók azok a szöveghehelyek is, amelyekben az N betű – amely Verhovinán a halál jele – olvashatóságára és értelmezhetőségére vonatkozó utalások találhatóak, az árnyékszék falára kent fordított kép megfejtésére vonatkozóan is.

A humor és az irónia szövegattribútum, nemcsak a párbeszéddekben és a frivol megjegyzésekben, hanem a szerzői perspektívában is. Amely folyamatos reflexiókkal tarkítva jelzi véleményét e világról, az írásról és olvasásról és saját magáról: egy idegen nyelvű magyar vagy egy magyar nyelvű idegen könyvet alkotva a *Verhovina madaraiban* egy ismerős világról, amely folyamatos elidegenítő effektusokkal működik.

Elhallgatás-terek

■ A nyelv és a nyelvhasználat leplez, hamisít, eltol: mintha valamin már túl lenne, de mindenképp *túl* mutat. Egyrészt a figyelmes olvasatok során észrevehetőek a *Sinistra körzetből* és *Az érsék látogatásából* is ismert inverzek és transzverzek: a váltások és változtatások, másrészt a folyamatos kihagyások, az elhallgatást erősítő retorikai funkciók megakasztják a folytonosságot, előre-vissza, *sátántangói* lépések sorozata alakul ki, a Bodor-utazókra jellemző (egy)helyben-járás. Eldönthetetlenség szövevénye uralja a szöveget, háritások, eltolások hálója, a gyanakvás mindent mérgező légköre dominál. Mindenki gyanús, és semmit nem mondanak ki, még abban az esetben sem, ha a párbeszédben állók számára egyértelmű. Hümmögések, összenézések, átláthatatlan szabályok szerinti utalásrendszer működik, amely egyben a besúgás alapja is, saját belső összetevőkből termelődik ki, és élteti a láthatatlan, kocsonyás, bűzlő rendszert, amely lényegében létrehozta. A valaki(k)/valami(k) rendszere²⁸ képződik meg a *Verhovina madaraiban* is: a kifejtetlen, elhallgatott, de a kontextus által kikövetkeztethető, a hatalmi rendszer által gerjesztett félelem attribútumai. A valakik szerepe felerősödik, az identifikálhatatlanságuk, a meghatározatlanságuk miatt is.

Az elhallgatást erősíti a csend tematizálása is, amely antropomorfizálás²⁹ révén hangot kap, hallhatóvá, érzékelhetővé válik: „A tartós csendnek, amikor egyre csak nyúlik, nyúlik, egyszerre csak hangja lesz. Úgy kezd, halkán sóhajtozva, mint egy távoli víz-esés, majd sisteregni kezd, aztán amikor már harsog, tombol kibírhatatlanul, hirtelen, mintha beléd spriccelnének, az egész világ jegesen becsorog a füleden.” (16.) Fenyegető és félelmetes ugyanakkor: „legalább két hete, hogy nem csörög a telefon. Nem keres minket senki. Olyan nagy, nagy a csend” (36.), bizonytalanságot és rettegést gerjeszt. Mert „más a hangja a csendnek, amikor valaki van benne, és megint más, amikor a falak között nem tartózkodik senki, amikor még a lehelet is visszhangosan ütközik meg a kietlen falakon, mivelhogy a környéken senki emberi lény lelkével nem találkozik.” (102–103.)

A beszéd letiltása, a kérdésekre adott válasz megtagadása korlátozza a tudáshoz való hozzáférhetőséget, maga az elbeszélői

tudás is korlátozott, és olykor hiteltelen is. A regény poétikai eljárásai közé tartozik, hogy szándékosan nem enged közel a szöveghez, egyrészt a nem- és a félreértést generálja, másrészt a Verhovinát uraló lila köd és kénegőz átvedd az értelmezői agyra is, az értelmező fejében is az ezek által gerjesztett delej válik dominánssá. Egymásnak ellentmondó értelmezései lehetnek egy adott gesztusnak vagy a hallgatásnak,³⁰ utalások szövevénye olyan dolgokra, amit az se tudott, aki esetleg elkövette (37.), amiről nem veszünk tudomást, az nincs, az elbeszélőnek sincs kompetenciája a helyzetértéshez és értékeléshez, de nincs kizárva, maga a szerző sem tud mindent.

Noha az elbeszéli történet többször tematizáltan, hangsúlyosan „a történet végéről”, az írás végéről, az elhallgatásról szól, ugyanakkor a bekövetkezett vég nyitott, a rozsdafarkúak megjöveteleinek (vagy visszajöveteleinek) több, akár egymásnak ellentmondó értelmezése nem ad megnyugtató választ a következményeket illetően – egyetértve Angyalosi Gergely értelmezésével: „Nem tudjuk, hogyan kellene értelmeznünk a madarak újbóli megjelenését, a szöveg semmiféle iránymutatást nem ad erre nézvést – hadd jegyezzem meg, szerencsére. Így ugyanis nyitva marad az interpretációs lehetőségek egész tárháza. A rozsdafarkúak jelezhetik azt, hogy a természet hajlandó megbékülni Verhovinával, de azt is, hogy itt meg kell szünnie az emberi jelenlétnek, hogy újra a természet vehessen birtokba mindent.”³¹ Bármelyik értelmezés is nyer teret, a nyitott vég az elhallgatás irányába mutat, a regény során többször említett történet-vég felé, és az írás végét tematizálja.

A Bodor-szövegek nem az átideologizáltságukról nevezetesek. Sőt, mint jeleztem korábbi írásaimban, szerzőjük ennek következetes elutasításáról, negációjáról volt jeles. A *Verhovina madarai* mégis, úgy vélem, a legerősebb társadalomkritikai műve Bodornak, amely a kurrens, regnáló ideológiákat, a mindenkori politikumot, annak társadalomra kifejtett hatását bírálja. Amelyek még a levitézlett, lejárt, történelmi távlatokhoz tartozó totalitarizmus-eszméknél is károsabbak és kártékonyabbak. Megfoghatatlanságukban, cseppfolyós, amorf, hibrid állapotukban.

Bányai Éva

■ JEGYZETEK

1. Lásd: „Két héttel azelőtt, Borcan ezredes magával vitt terepszemlére a dobrini erdőkerület egyik kopár magaslatára.” (*Sinistra körzet* 5.), valamint: „Medárd előtt egy héttel a fodrászat első vendégei hozták hírül, hogy kora hajnalban elfogták a Senkowitz nővéreket.” (*Az érsék látogatása* 5.)

2. „Voltak [madarak], de amikor valakik kezdték tűzoltófecskendővel lemosni a fákról a fészkeket, bal-sejtelmük támadt, és a nyár kellős közepén fogták magukat és elköltöztek” (24.), ugyanis „a madár érzékeny teremtes. Ha megéri maga körül a bántó szándékot, fogja magát és elrepül, ilyen a természeté.” (24.) „A madarak, úgy látszik, megértették, hogy az, ami következik, már nem az ő világuk, és elköltöztek. Valószínűleg örökre. Az elnemt erdőt azóta csak komor, hallgatag varjak lakják.” (45.)
3. Anatol Korkodus madaraknak hívja a javítószokat, „tudván, hogy a vége mindig az, hogy egy szép napon elrepülnek”. (6.)
4. (Kiemelés tőlem: B. É.)
5. Lásd Bányai Éva: *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*. Komp-Press, Kvár, 2011, Deleuze–Guattari tételmeletére utalva.
6. Ezt erősíti – más irányból – a föld alapanyagában levő vizek és gázok mozgása is.
7. Részletes kifejtését lásd Faragó Kornélia: *A Bodor-féle határozatlansági viszonylatokról. Bodor Ádám: Verhovina madarai*. Hungarológiai Közlemények 2012. 2. sz. 1–9.
8. „Valaki gondoskodik rólunk, hogy ezt a sok hasznavehetetlen dolgot megveszi. De egy napon, amikor nem kellünk neki, abba fogja hagyni. Soha nem fogjuk megtudni, ki volt, és mit akart.” (228.)
9. „Eronim Mox könyvében meg van írva, az lesz a világ vége, amikor majd nem megy le a nap éjszákára sem egészen, csak bujdosol a látóhatár alatt. Most már én is azt mondom, mintha az az idő már nem is lenne olyan messze”. (218.) – mondja egy helyen Nika Karanika.
10. A részletes kifejtést mellőzve utalok a *Melissa Bogdanowitz lábnyma* c. elbeszélésre, amely a *Verhovina* előtt és *Az éresek látogatása* után íródott, egyfajta kivonata is e műnek sok attribútumával, főként a vízfakasztás, vízteremtés motívumával, a befektető szándékú idegen isten háta mögötti helyre való érkezésével, egy-két név áttemelésével (Akimofte, Szent Vaneliza kápolna) stb. In: Bodor Ádám: *Vissza a fülesbagolyhoz. Válogatott elbeszélések*. Harmadik kiadás. Magvető, Bp., 2003. 383–390.
11. „Ha idevágó metaforával kellene meghatározást találni, Bodor regénye kinagyított időpillanatok panoptikumá. A szereplők történetekbe fagyott lények. Mint az egerek a Czervensky-féle malmot burkoló jégben.” Láng Zsolt: *Verhovina madarai. Mi történik?* Kalligram 2012. 6. sz.
12. A Bodor-prózában megképződött *valaki-dimenzió* részletes kifejtését lásd Bányai Éva: „*Ott vannak, csak nem látszanak*.” *Elhallgatásalkatatok Bodor Ádám prózájában*. Híd 2011. 2. sz. 52–77.
13. Ahogy a Korpa–Porczió páros is rámutat: „vajon egyetlen monolit, homogén hatalmi struktúráról, annak különböző érdekszféráiról van szó, vagy egymással rivalizáló befolyási övezetek küzdelméről Verhovinán?” Lásd Korpa Tamás – Porczió Veronika: *Verhovina-network*. Látó, 2012/11. <http://www.lato.ro/article.php/Verhovina-network/2491/>
14. Vö. Korpa Tamás – Porczió Veronika: uo.
15. Lásd Jan Assman: *A kulturális emlékezet*. (Ford. Hidas Zoltán) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999.
16. (Kiemelés tőlem: B. É.)
17. Nehezen állom meg a Korkodus név gyökereinek taglalását.
18. A *Verhovinában* – kivételes módon – elhangzik a nemzet szó, amikor Vaneliza Nikonuk a titkos magzatelhajtásra kapott kölcsönt visszaadja háborogva, ugyanis a „vetelés tiltott, nemzetellenes vétek”. (144.)
19. Vö. Zygmunt Bauman: *Modernség és ambivalencia*. (Ford. Pásztor Péter) In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997. 47.
20. Vö. Georg Simmel: *Excursus az idegenről*. (Ford. Teller Katalin) In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridaig*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 56.
21. Lásd *A börtön szaga*, valamint több vele készített interjú ide vonatkozó részeit.
22. Illetve Lorenz Fabritius tud magyarul, ugyanis ő fordítja majd a hegyeken túlról érkező, az ő fel-lépéséig senki által meg nem értett magyar tiszt beszédét. Ennélfogva kissé érthetetlen számomra, miért nem ő járt ki felolvasni Klara Burszen kisasszonynak. Talán nem ért rá.
23. A regény vége felé, a kisasszony halála után meg is érkezik a tiszt: hófehéren a ráfagyott hótól-jégtől, a paripára már csak a vállára fagyott nyereg utalt.
24. A regénybeli „süss fel nap” gyerekdal rontott szövegváltozata is erre utal. (81.)
25. „Mégis, mit gondolsz, van ilyen név? Elhiszed, hogy a saját neve, vagy csak úgy kitalálták neki? / Ejnye, te most szörakozol velem.” (18.)
26. „Daniel Vangyeluknak hívták, mint valami kopott, öregszagú sekrestyést, közben *tudni lehetett*, csakis egy suhanc süvölvényről van szó.” (6. Kiemelés B. É.)
27. Tatjana macskából helyváltoztatása után Paraszkíva lett, Svantz dokinál látjuk újra, Charlotte lenne inkább, mert „sárgás, telt és puha”. (166.)
28. Részletes kifejtését lásd: B. É.: „*Ott vannak, csak nem látszanak*”. *Elhallgatásalkatatok Bodor Ádám prózájában*.
29. Lásd uo.
30. „Anatol Korkodus most se pillantott föl. Ez azt jelentette, hogy egyáltalán nem érdekli, amiket mondok, vagy még inkább azt, hogy mindezeket ő is tudja.” (36.)
31. Angyalosi ekképp zárja értelmezését: „Hozzám az utóbbi verzió áll közelebb: nem a körzetet hagyja ott valaki, hanem a körzet szűnik meg, mert nem lesz benne ember.” Angyalosi Gergely: *A körzet metamorfózisa*. Élet és Irodalom 2011. 50. sz. (http://www.es.hu/angyalosi_gergely:a_korzet_metamorfozisa;2011-12-14.html)

„HA HALLGATUNK, KELLEMETLENNÉ VÁLUNK, HA BESZÉLÜNK, NEVETSÉGESSÉ”

Herta Müller: *Szívjóság*

■ „Ha hallgatunk, kellemetlenné válunk, mondta Edgar, ha beszélünk, nevetségessé” – ezzel a talányos mondattal indul a regény. A kérdés azonban az: ki előtt válunk kellemetlenné és nevetségessé? Önmagunk vagy inkább a minket figyelő hatalom előtt? Elmondható-e az elmondhatatlan?

A bánási sváb családból származó, 2009-ben Nobel-díjjal kitüntetett Herta Müller regénye az emberi kapcsolatok abszurd, félelemmel átjárt légkörét ábrázolja. Romániában járunk, a Ceaușescu-rezsim idejében, amikor bárki lehetett a rendszer besúgója és megfigyeltje. Mivel a regény tárgya ez az általános félelem, nincs szükség a hagyományos narrációban elvárt szereposztásra. Itt nincsenek főhősök és mellékszereplők. Mindenki egyforma, mert mindenki a félelemben és a hatalom szülte elnyomásban osztozik. És ez a félelem önmagunk előtt is lealacsonyít.

A regény beszélője – akinek helyzetében az író nő gyári fordítóként megélt életszakaszára ismerhetünk – maga is egy az arctalanok, a titkosszolgálat által megfigyelték közül. Nincs neve, csupán egyetlen megfigyelő tekintet. Módszere a pontos rögzítés. És sokszor épp azáltal beszél, hogy kihagy, elhallgat.

Rendkívül erőteljes, képi nyelv a Herta Mülleré, amely talán nem is annyira a metafora, inkább a metonímia alakzatából építkezik. A metonímia elve ugyanis az érintkezés, sokszor a térbeli egymasmellettség. A regény kezdetén felsorolt, akkor még talányosan hangzó leltár (egy öv, egy ablak, egy dió és egy kötél), mint később megtudjuk, egy-egy halálnemet jelent. Lola, a kollégiumi szobatársnő, Kurt és Georg öngyilkosságát, valamint Tereza diónyi nagyságú rákos daganatát, amelyet már nem lehet visszafordítani. Mindannyian a rendszer áldozatai, ez az áldozatszerp azonban úgy jelenül meg az elbeszélésben, hogy maga az *áldozatlét* a lényeges, és nem az alakok indivi-

duuma. Hogy kik vagyunk, az csakis a hatalomhoz való viszonyként lehet megmutatható: alávetettségeként vagy lázadásként. Ez a kényszerű viszonyulás viszont kitörli a valódi identitás lehetőségét: hogy kik *lehetnek* nekünk, egyáltalán nem fontos, ezért nem is derülhet ki.

Tegyük hozzá: egy totalitárius rendszert ábrázoló regény számos veszélyt, buktatót foglalhat magában. Például az esztétikai oldalt elnyomó politikai mondanivaló túlsúlyát. Herta Müller regényében viszont az erőteljes, szuggesztív képi látásmód hordozza a legfontosabb tartalmakat. Ez a képi világ nem a megélt tapasztalat nyomában kullog, hanem épp nyelvisége révén építi fel a diktatúra tapasztalatát. Ez a garanciája annak, hogy az olvasóra is élményszerűen, tapasztalatként hasson a regény. Ideje tehát rátérnünk a regény nyelvének vizsgálatára; mit jelent a már felvetett metonimikus látásmód, mennyiben hoznak újat a kihagyás, az ismétlés alakzatai.

Az olvasó a súlyos, pattogó mondatok benyomásán túl a mondatok személyességére is felfigyelhet. Ez a személyesség ugyanakkor mégis egy névtelen beszélő megfigyeléseit közli. A regény elején Lola, a kollégiumi szobatársnő naplóját idézi úgy, hogy az idézett beszél az idéző szólamával olvad össze. A szobatárs bemutatása így indul: „Lola délről jött, látszott rajta annak a vidéknek a szegénysége. Nem tudom, mijén látszott, talán az arccsontján vagy a szája körül, vagy a szeme közepén.” Később derül ki: ez a gondolat Lola naplójában szerepel – a beszélő saját hangja is idézet tehát. Lolának van ugyan neve, de nincs arca, illetve az arca csak a vidék, szülőföldjének lenyomata. Magának a beszélőnek már neve sincs, ugyanúgy, ahogy a kollégiumi társaknak sem. *Valaki* beszél, de ez a valaki soha nem lesz *ő*, nem tudunk ráismerni. A valaki a tulajdonnév helyett áll, szinte nagy kezdőbetűvel is szerepelhetne. A beszélő is egy-

szerre valaki és mindenki. „Lehet, hogy az első három évben ez a valaki én voltam. Mert Lolán kívül mindenki valaki volt a négyszögben. Valaki nem szerette Lolát. Mi mindannyian.”

Mindenképp szót kell ejtenünk a regény időkezeléséről. Az olvasót kissé elbizonytalanítják a rezsim idejének narratíváját megszakító betétek, amelyek egy különös családörténetet állítanak elénk. A történet ugyanis a legkevésbé sem történetyszerű, inkább állóképek sorozata. Szerkesztési elve nem az okozatiság, hanem a mellérendelés. Ugyanakkor a hagyományos családnarratívák bensőségességét is kijátssza ez az elbeszélés mód. A regénybeli alakteremtés azon módja ugyanis, hogy a szereplőt már eleve ismerősként, azonosulásra hívóan állítják be, nem érvényes itt. Nem *a* nagypapa, hanem *egy* nagypapa, *egy* gyerek, *egy* anya szerepel. Az *egy* nagypapából soha nem lesz *a* nagypapa. Az anya, az apa és a gyerek is mindvégig megmaradnak ebben az elidegenítő nézőpontban. Egymással sem kommunikálnak, a köztük levő kapcsolatot inkább a beszélő kivetítő, asszociatíván térbeli látásmódja diktálja. Kicsit a nagypapa sakkfigurákat tologató szemléletmódjához hasonlóan, ahol inkább a figurák között kirajzolódó képzeleti tér megelevenedése a lényeges.

Mit jelent ez az elidegenítés, mi a szerepe a regényben? A család bemutatásában ugyan ott az önéletrajzság nyoma, az író nő családjának megidézése, de valamiféle közvetlen, átélt személyességet hiába keresünk itt. Nem a nosztalgikus emlékezés, hanem az idegen, szenttelen hang a meghatározó. Ugyanakkor ez a kívülálló tárgyilagosság egy gyerek nézőpontját veszi kölcsön úgy, hogy már maga a gyerek is külső nézőpont felől látszik. A naiv, első látás, az újszerű találkozás a dolgokkal nem tud teljesen közvetlenné válni, mert már maga ez a látásmód is ábrázoló tükröbe kerül. A gyerek látásmódjában a felnőtt fogalmi apparátusa is ott van. A gyerek az igazságról beszél egy helyütt, de ez az igazság olyan, mint a meggyag, amely nem tud lecsúszni a torokán. Megjelenik az SS-múltú apa, aki „temetőket csinált, majd sietve elhagyta a helyszínt”, az „énekfő” és „imádkozós” nagymama kesernyésen ironikus történeteivel. Egy-két vonással megrajzolt groteszk figurák, arctalanok, akárcsak a regény többi kisember-figurái.

Mert ugyanez a pontosan rögzítő, asszociatív látásmód ott van a diktatúra félelemteljes jelenében is. És ezzel együtt az

idegen, a megérthetetlen is. Mert az első, újszerű – ha úgy tetszik: gyermeki – látás mindig becsempész valami idegenséget. Talán ez a regény egyszerre szikár és álomvilágszerűen pazarló nyelvének alapja. A kollégiumi szoba: kis négyszög, hat lányal, hat bőrönddel, de nagyratörő, kiemelkedést dőlgető álmokkal. S a találó, a nyolcvanas évek Romániájára jellemző kisember-portrék: a magára maradt, bérlőjével anyáskodó főbérlő, Margit néni, a Magyarországra bevásárolni járó, majd szökésekor nyomavesztett varrónő, az állandó gesztusokkal megrajzolt névtelen, városi albérlőfigurák. Mindannyian típusok, mindegyikük alapélménye a bezártság, a szűk tér, amelyből a kitörés csakis a veszendőséggel szembeesít. De az alakok mellett további groteszk helyzetekben is bővelkedik a regény, gondoljunk csak a búcsúban árult, de lopott bádognál eszkábált feszületre, amely előtt Margit néni mindennapos ájtatosságát végzi, és amelyek ára egy-egy „bodega” asztalán végzi. De a Magyarországról aranyat csempésző nők ügyeskedései sem kevésbé torz helyzeteket eredményeznek.

Tudjuk: a regény társadalmi helyzetet közvetlenül tükröző leírásai az átéltség élményén alapulnak, Herta Müller maga is részese volt a diktatúra megalázó mindennapjainak. Azonban az ábrázolt tapasztalatoknak regényszöveggé általános érvényűnek kell lenniük, azaz nemcsak a „beavatott”, a diktatúrát megélt emberekhez kell szólniuk. Az elidegenítő nézőpont épp azt eredményezi, hogy felismerjük: ezek a kisemberek nemcsak a nyolcvanas évek Romániájában, hanem a világ számos pontján élhetnének. A bennük, általuk tükrözött élmények, tapasztalatok: a hatalom és az egyén viszonya általános, minden embert foglalkoztató problémák. A Tereza és a beszélő kapcsolatában átélt fordulat – amikor immár halálos betegen tett látogatásakor bevallja, hogy Pjele százados küldte – tipikus helyzete ugyan az akkori időknek, de mélyen túlmutat a rendszeren. Kit mondhatunk a barátunknak, mennyire bízhatunk a másik emberben, ezek a kérdések, ha nem kecsesgetnek is a biztos válasz reményével, mégis, ha a kérdést jól tesszük fel, már az is egyféle megoldást jelenthet. Jól feltenni a kérdést, azaz önmagunkat kockára téve kérdezni a pontosság érdekében. Ezt jelenti a regényben a képi nyelv, amely nem valamiféle dekorativitás itt, hanem a legteljesebb, legintenzívebb kimondás. „Azt akartam, hogy újrandonjon a szeretet, mint a fű. És másmilyen

legyen, ami újra kinő, akárcsak a gyerekek foga vagy mint a haj, a köröm.” Később, Tereza halálának fájdalma ugyanezen a nyelven elbeszélte: „Tereza halála úgy fáj, mintha két fejem lenne, és a kettő egymásnak ugrott volna. Az egyikben tartottam a gondosan nyírt szeretetet, a másikban a gyűlöletet. Azt akartam, hogy újranojjon a szeretet. Összevissza nőtt, fű és szalma, a leghidegebb bizonyíték. A legbutább növény.”

A szeretetről nem lehet tehát elvont fogalmakkal beszélni, mint ahogy másról sem a regényben. Minden pasztikus, testi, érzékekkel megtapasztalható. A négy fiatal, Kurt, Georg, Edgar és a beszélő barátsága, szövetsége a hatalom ellen borítékba rejtett hajszálakat, titkos kódokkal írt leveleket, elrejtett könyveket jelent. Mint ahogy később Georg öngyilkossága egy távirati üzenet és egy nyitva hagyott ablak. Hogy a testekhez,

tárgyakhoz, egyszóval a konkrétéhoz való vonzódás a szó, a nyelv iránti bizalomvesztés vagy éppen hogy egy új, másképp elbeszélhető nyelv teremtése, ez eldönthetetlen – talán mindkettő. Mert a megélt tapasztalatok mondanak ellent a megértés mindennapos rutinjának, új nyelvet kell tehát találni. Egy olyan nyelvet, amely nem téveszti szem elől a legalapvetőbb tapasztalatokat: a testet, egy olyan nyelvet, amely a mindennapos dolgainkból indul ki. És éppen azért, mert evidens vagy annak gondolt tapasztalatokra kérdez: zavarba ejtő. Ilyen zavarba ejtő nyelv a Herta Mülleré, mert talán a túlonúl pasztikus képisége, a magukhoz a dolgokhoz visszatérő fenomenológikus látásmódja a legteljesebb kimondhatóság. Mert másképp nem lehet beszélni.

Fleisz Katalin

